

Macaristanlı Georgius'a Göre XV. Yüzyıl Türkiyesi'ndeki Heterodoks Kesim*

Altay Tayfun Özcan, Kütahya

Öz

1438'de Türklere esir düşen Georgius isimli bir din adamı, başından geçenleri 1481'de kaleme aldığı *Tractatum de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum* isimli çalışmasıyla dünyaya duyurdu. Eser yayınlandığı güne kadar Avrupalı entelektüeller tarafından çok da iyi bilinmeyen Türk kültürü ve dini hakkında kıymetli bilgiler içeriyordu. Yazar, dinle ilgili olarak verdiği bilgiler arasında İslam hakkında genel bilgilerin yanında dini zümreler üzerine de bilgiler vermiştir. Bunlar arasında heterodoks kesimle ilgili verdiği bilgiler oldukça ilgi çekicidir. Burada onların dini anlayışlarını açıklamış, törenlerinden bahsetmiş ve hatta benzerlerini Sünni kesimle karşılaştırarak değerlendirmiştir. Bundan başka heterodoks kesim için son derece önemli dini ve tarihi önemi haiz Seyid Gazi, Hacı Bektaş ve Aşık Paşa gibi bazı İslami din önderlerine değinmiştir. Avrupalı entelektüeller tarafından bilinmeyen bu hususların dile getirilmesinden ötürü eser kısa zamanda Türkler hakkındaki bilgilerin edinildiği ilk ve temel başvuru kitabı haline geldi. Özellikle Martin Luther ve diğer Protestan önderler Georgius'un Türklerle ilgili bilgilerinden etkilendikleri bilinmektedir. Eserin ilk Alman baskısının Martin Luther tarafından yapılması da esere verilen öneme işaret eden ayrı bir husustur. Bu çalışmamızda *Tractatum*'un Türk heterodoks luğu ile ilgili satırlarını değerlendirmelerini de içeren çevirilerini yaparak konuyla ilgili çalışan araştırmacıların istifadesine sunmaya çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Macaristanlı Georgius, İslamiyet, Kalenderiler, tasavvuf.

Abstract

A priest named as Georgius who was captured by Turks in 1438, declared to the world what he had experienced, with his work *Tractatum de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum* which he wrote in 1481. The work was including many significant information about Turkish religion and culture which was not very well known by European intellectuals until the time it has been published. The author has given information about the religious groups among with the general information on Islam while he was explaining religious subjects. Among those, the information he has given about heterodox groups are very interesting. In that part, he has explained their religious understandings, has talked about their ceremonies and has criticized through comparing them with the sunni groups. Apart from these, he has referred to Seyid Gazi, Hacı Bektaş and Aşık Paşa, who are ,religiously and historically, very important for the heterodox sect. Since the book has been giving information about the issues which are not very well known by European intellectuals, in a very short time it has become the first and the most important book from which the information about Turks can be found. Especially, it is known that, Martin Luther and other Protestan leaders has been effected from the information which has been given by Georgius. On the other hand, the first print of that book in German has been done by Martin Luther and this is an another fact that shows the importance of the book. In this work, we will try to present the translations of lines of tractacum with the evaluations of it to the usage of researchers who are working about that subject.

Keywords: Georgius of Hungary, Islam, Qalandar, Tasavvuf.

* Bu çalışmayı 2008'de tamamlamıştık. Daha sonra yayınlamak için rafa kaldırdığımız sürede adı geçen kaynağın Latince'den Fransızca'ya J. Schnapp tarafından yapılmış çevirisinin esas alındığı bir tercüme yayımlanmıştır. Macaristanlı György, *Türkler*, çev. Lale Arslan Özcan, Bilge Kültür Sanat yay, İstanbul 2009. Kullandığımız kayıtların tercümesi tarafımızca Latince olarak neşredilmiş "Georgius de Hungaria (1530), *Tractatum de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum*, Wittembergae ve Norimbergae baskılarından yapılmıştır. Beni çalışmamı yayımlanmaya teşvik eden Leyla Coşan'a teşekkür ederim.

1480 senesinde Georgius adlı bir din adamı Roma’da, *Türklerin Gelenekleri, Durumları ve Hilekârlıkları Üzerine İnceleme (Tractatum de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum)* başlıklı bir eser yayınladı. Avrupa’da bu zamana kadar yayınlanan Türkler hakkındaki hurafeleri tekrarlamayan bu eser, Türk sosyal hayatı, devlet ve ordu teşkilatı konularını ele almaktaydı. Eserin yazarının bilgilerini, bizzat deneyimlerinden alması çalışmasının değerini daha da artırmaktadır. Daha önceki tarihlerde Hunlar arasında bulunan Priskos ile Göktürlere elçi olarak gönderilen Doğu Roma elçilerinin raporları da benzer metod ile kaleme alınmışsa da Georgius’un eseri bu raporlarda bulunmayan sosyal hayata ilişkin çok önemli gözlemlerle doludur. Bu açıdan bakıldığında *Tractatus* Türklerle ilgili kaleme alınmış ilk genel kapsamlı sosyal antropoloji çalışması olarak dikkati çeker.

Eserin yazarı, 1422 dolaylarında Güney Transilvanya’daki Sebeş yakınlarında dünyaya geldi. Eserinde hangi millete mensup olduğunu açıkça zikretmemişse de, daha sonra yazılan eserlerde kendisinden Macaristanlı Georgius olarak bahsedilmesi, Macar asıllı olduğunu göstermektedir. Bunun yanında dil üzerinde yapılan tetkikler de Macarca’nın tesirinde kalan Georgius’un Macar olduğuna işaret eder¹. Gençliğinin ilk yıllarına dair bilgiler azsa da Şebeş’e din eğitimi almaya gittiğini biliyoruz. Hangi tarikata bağlı olduğunu kesin surette tespit etmek mümkün değildir, ancak esaretinin bitip Roma’ya dönmesinden sonra Dominiken tarikatına dâhil olması, esir düştüğü sırada bu tarikat içinde yer aldığını düşündürmektedir. Yine eserde Batılılarla Türklerin dini uygulamalarını karşılaştırarak Türklerin daha sade bir anlayış içinde olmalarını övmesi de bu hususta değerlendirilebilir. Zira bu tarikat Fransisken tarikatına göre din hayatında görselliğe büyük önem atfediyordu.

Sebeş’te (Mühlbach) eğitimine devam ettiği sırada 1438 senesinde² 15 veya 16 yaşındayken pek çok yakınıyla birlikte kenti kuşatan Türklere esir düştü ve ardından önce Edirne’ye, sonrasında da esir olarak satılacağı Bergama’ya götürüldü. Esaretinde birkaç kez kaçmayı denediyse de hepsinde yakalandı ve artık kendisine kaçabilecek bir köle olarak bakıldığından önceki zamanlarına göre daha büyük sıkıntılara katlanmak zorunda kaldı. 1458 senesine kadar Türklerin arasında bulunarak çeşitli işlerde çalıştı. Bergama’daki ilk işi, efendisinin çiftçi olmasına bakacak olursak, ziraat ile ilgiliydi. Kaldığı son yerde ise çobanlıkla meşgul olmuştur. Buna işaret eden husus, efendisinin kaybolan hayvanıyla ilgili anlattığı bir kısımdır. Anlattığı diğer hususlar da Georgius’un kent hayatından çok yaşamına kırsal hayat içinde devam ettiğini göstermektedir. Son efendisinin yanında bulunduğu sırada nerede yaşadığı hakkında bilgi vermemektedir. Sadece eserin bir yerinde Türkiye’nin en ucra yerlerinde yaşadığından bahseder. Söz konusu dönemde Türkiye güney doğuda Hatay’a ve doğuda da Dulkadir topraklarına kadar uzandığı akla getirilecek olunursa³ bu tabir bize yaşadığı muhiti tespit noktasında pek açık bir bilgi vermez. Ancak Bursa’da yaşadıklarına işaret ettiği Nefesoğullarından bahsetmesi, Seyid Gazi türbesinin ülkelerinde yaşadığı Osmanlılarla Karamanlılar arasında sınır olduğunu dile getirmesi gibi hususlar onun bu bölgenin kültürünün nüfuzu

¹ J. A. P. Palmer, “Fr. Georgius de Hungaria, O.P., and the Tractatus de Moribus Conditionibus et Nequitia Turcorum”, *Bulletin of the John Rylands Library*, Vol. 34, No. 1/1951, s. 51.

² Georgius esasen 1436 tarihini vermektedir. Ancak kentin 1438’de Türklerin eline geçtiği diğer kaynakların şahitliğinde bilinmektedir. Bu konuda bk. J.A.P. Palmer, a.g.m, s. 46.

³ A. T. Özcan, “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasındaki Kullanımı ve Sınırları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/2012, s. 73, 76, 77.

altında kaldığına işaret etmektedir. Bundan ötürü onun Uşak-Bursa hattının batısı ile Ankara arasında bir yerde, muhtemelen Eskişehir-Kütahya taraflarında yaşadığını düşünüyoruz.

Esaretinden sonra bir süre Sakız adasında kaldığını da, Sakız adasında karşılaştığı bir Türk ile ilgili anlatısından tespit edebilmek mümkündür. Bundan sonra onun nereye gittiğini ve yaşamını nerede devam ettirdiğini bilemiyoruz. Ancak bu zaman zarfında Dominiken teşkilatı içinde yer aldığı bilinmektedir. 1480’de Roma’ya gitmiş ve eserinin XXI. kısmında verdiği bilgiye göre bir süre burada Papalık tarafından tercümanlıkla görevlendirilmiştir. Muhtemelen birkaç sene sonra yine burada öldü. 20 yıl gibi uzun bir zamanını Türkiye’de geçirmiş olan Georgius’un mezarı Roma’daki bir kilisenin hazinesinde bulunmaktadır⁴.

İlk olarak 1480 senesinde basılan ve bunu daha sonraki baskılarının takip ettiği⁵ eserin yazılma nedeni, yazarın İslamiyete inanabilecek dindaşlarına bir öğüt vermeyi amaçlamasıdır. Bunu yaparken dindaşlarından çoğunun dinini terk ederek İslamiyeti benimsediğini misalleriyle anlatarak “hatalarını” şiddetle eleştirir. Hatta kendisinin de bir ara neredeyse İslamiyete bağlanmak üzere olduğunu pişmanlıklarla dolu ifadelerle dile getirir. Eserin yazılma gayesine rağmen Türklerle ilgili olarak sunulan pek çok etnografik, siyasi ve devlet teşkilatına ilişkin satırlardan ötürü eser bir öğüt kitabı olmaktan çıkarak bir sosyal antropoloji eseri haline gelmiştir. Çok ilgi çekici bir yapıt olmasına rağmen, Martin Luther’in, bir eserinde Türkler ve kültürleriyle ilgili bir başvuru eserinin olmadığından yakınmasına bakacak olursak⁶ eserin Avrupalı entelektüeller tarafından önceleri pek bilinmediği anlaşılmaktadır. Onun geniş kitlelerce tanınması ancak Martin Luther’in, bir şekilde bu eserin varlığını öğrenmesi ve ardından önsözünü de kendisinin kaleme aldığı birden çok baskısının yapılmasıyla mümkün oldu. Bunu daha başka baskılar takip etti. Öyle ki Türklerle ilgili bilgi veren eserler arasında Schiltberger’in seyahatnamesinden sonra en çok baskıyı Georgius’un eseri yaptı⁷. Bu birden bire keşif elbette ki Osmanlı ilerleyişinin artarak devam etmesiyle yakından ilgiliydi. Nitekim Georgius’un eseri Türklerin İtalya’ya ayak basmalarından hemen sonra basılmış, Luther’in dikkatini çekmesi ve neşri de Osmanlıların Avusturya’ya doğru ilerlemelerinden hemen sonra gerçekleşmiştir.

Luther üzerine yapılmış teolojik, tarihi ve edebi çalışmalardan edinilen intiba, Georgius’un eserinin Luther’i derinden etkilediği yönündedir⁸. O, *Eine Heerpredigt wider den Türcken* (Türlere Karşı Ordu Vaazı) isimli meşhur eserinde Macaristanlı Georgius’un eserinden alıntılar yapmış, bazı yerlerde de paragrafları olduğu gibi eserine taşımıştır⁹. Luther’in çatışma içinde olduğu Katolik dünyasına mensup bir din adamı

⁴ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, C. II, Oxford Clarendon Press 1929, s. 494.

⁵ Eserin Latince baskıları ve daha sonradan yapılan Almanca çeviri metinleri Palmer tarafından bir liste olarak sunulmuştur. J. A. P. Palmer, a. g. m, s. 64.

⁶ L. Coşan, “Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine bir Bakış”, *Semahat Yüksel Armağan Kitabı*, Pegem Akademi yay, Ankara 2009, s. 200, 201; H. P. Smith, “Luther and Islam”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 39, No. 3, 1923, s. 218.

⁷ L. Coşan, a. g. m, s.198. Schiltberger’in eserinin Türkçesi için bkz. *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları 299, Tarih-Politika Dizisi 9, İstanbul 1995.

⁸ G. W. Forell, “Luther and the War against the Turks”, *Church History*, Vol. 14, No. 4, Dec. 1945, s. 259.

⁹ L. Coşan, a. g. m, s. 201.

tarafından kaleme alınan esere bu kadar kıymet vermesi ilgi çekicidir. Smith bu durumu Luther'in, eseri Vatikan'ın bir propaganda aracı olarak görmemesinden ileri geldiği şeklinde değerlendirmiştir¹⁰. Ancak biz, Georgius'un Türk yayılması karşısında Hıristiyanların kurtuluşunu ancak dinlerine daha da bağlanmakla engelleyebileceklerine ilişkin görüşlerinin Luther'in Mohaç muharebesinden önce kaleme aldığı eserlerinde dile getirdiği ve sonrasında Türklerle savaşa girişmeye yönelik tutumunda da devam eden Türklerle mücadelede dine bağlılık görüşlerine uygunluğu¹¹ ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. Bir başka ifadeyle Luther ile Georgius'un siyasi kurtuluş formülünün uyuşması eserin Luther tarafından benimsenmesini beraberinde getirmiştir. Bundan sonra Lutheryanların geneli tarafından değer gösterilen bir eser haline geldi ki Avrupa'nın değişik yerlerinde takibe uğrayan Lutheryanlar Katolik cemaatin baskısından kurtulmak için Osmanlı devletinden yardım istediklerinde¹² akıllarındaki Türk algısında muhtemelen bu eserdeki bilgiler önemli yer tutuyordu.

Georgius'un eseri, Türklerin sosyal hayatına dair ilk doğru bilgileri aktarmasından ötürü önemlidir. XVI. yüzyıla gelindiğinde Avrupalılar bu nitelikteki eserlerin niceliğini artırdılar. Mohaç muharebesinde esir edildikten sonra Türkiye'de uzun süre yaşamış olan Georgius Bartolemeo'nun, 1598'de neşredilen *De Turcarum Epitome* ile daha başka eserleri benzer niteliktedir. Latince olan bu eserin Latince'den Almanca'ya yapılmış bir çevirisinin Türkçe çevirisi vardır¹³.

Macaristanlı Georgius'un eserini önemli kılan hususlardan bir diğeri de yukarıda ifade edildiği üzere İslamiyetle ilgili olarak verilen bilgilerdir. Zira ondan önce hiçbir Batılı, Türklerin dini hayatıyla ilgili gözleme dayanan bir eser kaleme alamamıştı. Var olan bilgiler ise ya söylentilerden ibaret yanlış bilgiler, ya da doğruyu yansıtan bilgi kıvrıntılarıydı. Mesela Alman asıllı bir asker olup Türkler arasında esir hayatı yaşayan Schiltberger ve Emir Timur'un yanına giden İspanyol elçi Clavijo'nun seyahatnamesinde İslama dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Yine Venedik elçilerinden Conterino Zeno'nun seyahatnamesinde de bir Kalenderi dervişiyse sohbetinden bahsedilirken Bartrandon de la Brocquiere'in seyahatnamesinde ise Adana dolaylarındaki bir zikir tasvir edilir. Türk tarihi için önemli kaynaklar olmasına rağmen bu eserlerin yazarları, Türkiye'deki yaşama sadece seyahat ederken tanık olmalarından ötürü Türklerin din hayatıyla ilgili genel bir bilgi ortaya koyamamışlardır¹⁴. Oysaki eserini XV. yüzyılın son çeyreği içinde yazan ve 20 yıl Türk sosyal hayatı içinde bizzat yer alan Georgius, eserinin birden fazla kısmını Türklerin dinine ayırmıştır.

Macaristanlı Georgius, 20 sene kaldığı Türkiye'de Türk dilini öğrendiğinden kültür konularına derinlemesine nüfuz edebilmişti. Eserinin son kısmına kaydettiği Türkçe şiirler arasında Yunus Emre'ye ait olduğu tespit edilenler, dönemin Türk

¹⁰ H. P. Smith, a. g. m, s. 219.

¹¹ L. Coşan, *Tanrım Bizi Türklerden Korumu*, Yeditepe yay, İstanbul 2009, s. 55, 67.

¹² Osmanlıların Luteryanlara gönderdikleri ferman İsmail Aka tarafından neşredilmiştir. Bk. İ. Aka, "Ortaçağlarda Bazı Batılı Yazarların Türkler ile İlgili Olumlu Düşünceleri", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir 2008, s. 48-54.

¹³ N. M. Aksulu, *Mohaç Esiri Bartholomaeus Georgievic ve Türklerle İlgili Yazıları*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1998.

¹⁴ Türk hakimiyeti döneminde Anadolu ve kıyılarından geçen seyyahların Türklerle ilgili verdikleri bilgiler genel itibarı ile şu çalışmada değerlendirilmiştir. Bk. W. Buch, "14/15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri", çev. Y. Baypınar, *Belleten*, C. XLVI, S. 183, 1982, s. 509-533.

edebiyatına bir ölçüde hâkim olduğunu gösterir. Bu parçaları, meşhur Alman Türkolog Karl Foy incelemiştir¹⁵, Alman kaynaklarında Osmanlı tarihine ilişkin yaptığı çalışmalarla tarih araştırmacıları arasında kendinden söz ettiren Leyla Çoşan ise bu şiirleri Yunus Emre Divanı'ndan takip ederek asıllarına işaret etmiştir¹⁶. Bunun yanı sıra eserde Türkçe pek çok kelime bulunmaktadır. Bunlardan bazıları çok açık bir şekilde seçilmekle birlikte bazıları zor anlaşılabilen, bazılarını ise manalandırmak zor görünmektedir. Mesela namaz yerine *naniyas*, Ana mescid yerine *Enemesgit* gibi kelimeler, ne manaya geldiğinin tespiti bizim için kesin olarak mümkün olmayan *Czarmutlar* gibi kelimeler bu türdendir. Aydınlığa kavuşturulamayan bu kelimeler, onun Türkçeyi son derece iyi bilmesine rağmen telaffuzunda yer yer sıkıntı yaşadığını göstermektedir.

Georgius, tanık olduğu törenleri nerede ve hangi tarikatta gördüğünden bahsetmemiştir. Bununla beraber bazı hususlar onun Kalenderilerle temas halinde olduğuna işaret eder. Mesela yazar, dinî şahsiyetlerin başına Kalenderiler arasında kutsal sayılan Seyid Gazi'yi¹⁷ koymuş, tanık olduğu törenlerde Kalenderilerin kullandığı teften, kulaklarında ise yine Kalenderilerin taktığı küpelerden¹⁸ bahsetmiştir. Yine törenleri mahya olarak isimlendirmiştir ki mahya daha çok Kalenderiler arasında öne çıkan bir törendir¹⁹. Bununla birlikte yazar, onların ayrılmaz birer parçası olan dilenme tabağı, koç veya geyik boynuzundan yapılma borazan, taç, balta veya teber, çanta ve tespih gibi eşyalardan²⁰ bahsetmez.

Yazar, heterodoks larla ilgili olarak verdiği bilgilere eserinin XIV. kısmında başlar. Onların en belirleyici özellikleri olarak yoksulluklarından ve kendilerini dünyevî zevklerden mahrum etmelerinden bahseder. Öncelikle dervişlerden ve onları diğerlerinden ayıran hususiyetleri dile getirir, ardından da hiç konuşmamalarından ötürü hayrete düştüğü *Czarmutlar*'a değinir. Bundan sonra yeniden dervişlere dönerek aralarındaki farklılıklardan bahseder ve çeşitli kısımlara ayrıldıklarına işaret eder. Farklılıklarının içeriğinden çok fiziki şartları ön plana çıkaran yazara göre bir kısmı başlarında çeşitli tüyler taşırken diğerleri yamalı kıyafetler giyiyorlardı. Ancak çoğunluğun çıplak sayılabilecek derecede kıyafetsiz oldukları, yanlarında zincirler taşıdıkları ve kulaklarında dini gerekçelerle küpe taktıklarını dile getirir. Bununla beraber yazara göre onlar, halktan kopuk bir hayat sürmüyor, aksine halkla iç içe yaşıyorlardı, bu hayatı benimsemek istemeyen pek azı dağlara çekiliyordu. Dervişlerin tekkelerinin olduğu ve insanların buralarda konakladıklarından da bahseden yazar, tamirat durumu olmadığı takdirde insanların dinlenene kadar burada kalabildikleri bilgisini verir.

Georgius, dervişler hakkında genel bilgiler verdikten sonra aynı kısımda törenlerinden de bahseder. Burada yazar, kapalı bir mekânda bir araya geldikten sonra varsa hayvan kurban ettiklerinden, eğer yoksa mevcuttaki yiyecekleri ortaya

¹⁵ H. Eren, "Türkoloji mad." *Türk Ansiklopedisi*, C. 32, MEB, Ankara 1983, s. 203; J. A. P. Palmer, a. g. m, s. 62.

¹⁶ L. Coşan, *Georgius de Hungaria...*, s. 205, 206.

¹⁷ A.Y. Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII. yüzyıl)*, TTK yay, Ankara 1999, s. 92, 110, 171.

¹⁸ J. Renard, *The A to Z of Sufism*, Toronto 2009, s. 190.

¹⁹ A. Y. Ocak, a. g. e, s. 172.

²⁰ A. T. Karamustafa, *Sufism: The Formative Period*, Edinburg UP 2007, s. 164.

çıkardıklarını dile getirir. Söz konusu yiyeceklerin tören sırasında yenilip içildiğine işaret etmemesi bunların ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere toplandığını göstermektedir. Toplanılan yerin dolmasını müteakip, önde gelenlerinden birisinin eline tef alarak çalmaya başladığı, ardından diğerlerini konumlarına göre sırasıyla ayağa kaldırdığı ve sonrasında da hep birlikte “*oynadıklarından*” bahseder. Yazar töreni Mahya, oyunu ise Semah olarak ifade etmiştir. Georgius’un semahtan ziyadesiyle etkilendiği anlaşılıyor ki etraflarında döndüklerinde insan mı yoksa heykel mi olduklarının belli olmadığını ifade etmesi ilgi çekici bir tasvirdir:

Toplantı salonu dolduktan sonra önde gelenlerden birisi küçük davulu (tympano=tef) standart ölçüde çalar, diğerleri (toplum içindeki) saygınlıklarına göre kalkar ve oynamaya başlarlar. Törenlere Mahya (Machia) oyuna ise Semah (Czamach) derler ki bunda vücudun tamamının esaslı ve güzel bir şekilde sağa sola doğru hareketi söz konusudur. Müziğin müzik aletinin ses kuvvetinin melodisi, kişinin hızlı ve etrafında sarmal bir şekilde dönmelerine uygun haldedir. Onların coşkunluğu o kadar hızlı bir şekilde dönmelerine neden olur ki hiç kimse onların insan mı yoksa bir heykel mi olduğunu görünüşlerinden (direk olarak) fark edemez.

Georgius, mahyanın ilerleyen kısımlarında insanların vecd halindeyken dini konuşmaların yapıldığından ve geleneksel müziklerin çalındığından bahseder. Yazar, bunların niteliği hakkında da bilgiler vermiştir. Buna göre ritim yavaş yavaş yükseliyor ve bu esnada altı, sekiz, on veya daha uzun satırlara sahip şiirler okunuyordu. Yazar bunların bir kısmını ezberlediğinden bahsediyor. Yukarıda bahsettiğimiz Yunus Emre şiirlerinin onun ezberindekiler arasında önemli bir yer işgal ettiği, eserin son kısmında bazılarını yazıya geçirmesinden anlaşılmaktadır ki bunlar yukarıda da ifade ettiğimiz gibi K. Foy ve L. Coşan tarafından tetkik edilmiştir. Yazarın eserini esaretinin bitişinin üzerinden yirmi yıl geçmesinden sonra kaleme aldığı hatırlanacak olursa Yunus Emre tasavvufunun Georgius üzerindeki tesirlerinin ne denli yüksek bir seviyede yer bulduğu takdir edilebilir.

Yazar ardından ulema ile dervişler arasındaki sürtüşmeye de temas ederek dervişlerin dışlandıklarından bahseder. Ancak bu tutumu, dervişlerin “*ruhun yüceliğini esas aldıkları*”nı belirterek ulemayı eleştirmiş ve açıkça dervişlerin tarafını tutmuştur. Son olarak da kendinden geçen bir dervişe değinerek tören sonrasındaki durumunu tasvir etmiştir. *Raptus* fiili ile ifade edilen bu hali “kendinden geçme hali” olarak ifade ettik. Fakat dervişin durumunun “*tüm hislerini kaybetme*”, “*hareketsiz bir biçimde ceset gibi oturma*” ve “*düşünmeme*” gibi tasvirlerle açıklanmasına bakacak olursak, kelime *afyon almışlık* hali olarak da ifade edilebilir. Fakat bu konuda kendimizi spekülasyona girebilecek kadar yetkin hissetmiyoruz. Bunu dervişlere halkın ne kadar saygı gösterdiklerini açıklayan bir hikâyeye devam ettirir:

Onlardan birisi benim olduğum evin yakınında bulunan bir yerdeki zengin birinin evine misafirliğe geldiğinde (bu kimse) ailesiyle birlikte hayvanlarıyla meşgulmüş, çünkü çok yağmur yağmış, (bu yüzden de) onu istediği gibi misafir edememiş. O ise hemen evi terk etmiş, çığlıklarla kızgınlığını Tanrıya bildirmiş ve çekip gitmiş. Aynı yıl Tanrı'nın intikamı takip etmiş ve ne hanesi ne hane halkı ne de hayvanları kalmış. Buna benzer daha pek çok hadise duyudum. Bundan ötürü herkes onlara karşı koymamaya son derece dikkat gösterir.

Georgius, eserinin XV. kısmında din büyüklerinden bahseder. Burada Seyid Gazi, Hacı Bektaş-ı Veli, Aşık Paşa, Elvan Paşa, Şeyh Paşa'ya, ardından da aslını tespit edemediğimiz Goivelmirtschin ile Bartschumpassa olarak ifade ettiği yarı mitolojik

kimselerden söz eder. Yazarın ifadesine göre bu iki kişi kaybolan hayvanların bulunmasında insanlara yardım ediyorlardı. Onlar için yapılan adaklardan da bahseden yazar, efendisinin yağ adadığından ve eğer bunu yapmazsa kaybolan hayvanlarını bulamayacağından korktuğunu ifade eder. Yazarın, Türkiye’de bulunduğu sırada onların varlığına inanması ve “*Kurt tehlikesinden ötürü*” bu kimselere dua etmiş olması²¹ söz konusu dönemde bu şahsiyetlere inanılabilirlik düzeyini göstermesi açısından önemlidir:

Onların arasında iki kişi daha vardır ki bunlardan birisinin ismi Goivelmirtchin diğeri ise Bartschumpassa olarak anılır. Onların mucizeleri etraftaki sürü ve diğer hayvanları gözetmesi ve kollamasıdır. Bunlardan özellikle de Goivelmirtschin olanıyla ilgili olarak sahibem pek çok kez bana kendilerinin buzağularının korunmasında büyük yardımından bahsetti. Bundan ötürü ona büyük bir miktar tereyağını adar ve bağışlamış. Ve şunu ekledi. Eğer bu bağışı unutursa maddi kayıpla karşı karşıya kalırmış. Beni koyunları otlatırken kurdun tehlikesinden ötürü kendisine dua etmem konusunda ikna etti.

Georgius Govelmirtchin ve Bartschumpassa olarak ifade ettiği kişilere inancı göstermek adına başından geçen bir hadiseyi de anlatır:

Efendimin pek çok kez bir alışkanlık olarak bahsettiklerini hiçbir şekilde atlamadan aklımda tuttum. O günün birinde geç bir saatte sürüden bir boğa kaybettiğinden bahsetti. Bu durum üzerine, onların adetleri olduğundan, tüm komşu hudutlarda avcılarinki gibi okluk, yay ve av köpeği ile hayvanı kaybolduğu yerin yakınlarında gözden geçirmişler, hiçbir iz bulamayınca da geri dönmüşler. Bir sonraki gün aynı yerde her tarafa ve çayıra bakmışlar. Üçüncü günde gece çöktüğünde ve tüm ümitler yok olduğunda efendim birden bire ona yönelmiş, sevgili aziz Goivelmirtchin’e hayvanı bulunsun diye bazlama (Paflama) olarak anılan sıcak bir ekmeğin üzerine tereyağı sürüp yabancılara yemek için vermeyi niyet ederek bir adak adanmış (votum concepit).

Aynı kısımda Georgius yaşadığı yere çok da uzak olmayan bir yerde bulunup gizli şeyleri açıklamak yeteneğine sahip bir kimsenin varlığından bahseder:

Bu kişi bulunduğum yerden çok uzakta bir yerde değildi. Şanı o kadar yayılmıştı ki insanların bir araya geldikleri ve buluştukları hemen her yere yayılmıştı. Kendisi hakkındaki dedikodu tüm gizli bilgilerin, kaybolanların, çalınanların, yürütülen her şeyin açığa vurulması; buradaki hırsızların, soyguncuların def edilmesi ile ilgiliydi. Hiç kimse ortaya çıkmaya cesaret edemiyordu. Pek çok kötülük yapıyor olmalarına rağmen (ona) hiçbir kötülük yapamıyorlardı. Pek çok sayısız mucize ondan geliyordu, bir keresinde bazı kimselerin kendisine geleceklerine dair gizledikleri fikirlerini (daha onlar gelmeden) söylemişti.

Yazar eserinin XIV. ve XV. kısımlarında Bursa’da yaşadıklarından bahsettiği Nefesoğulları’na değinir. Daha çok Bektaşilikle ilgili görünen bu mesele Hacı Bektaş-ı Veli’nin herhangi bir cinsel birleşme olmadan Kadıncık Ana’dan çocuk sahibi olmasıyla ilgilidir²². Ancak Georgius’un eserini kaleme aldığı dönemde Bursa’da daha çok Kalenderilerin bulunmasından ötürü²³ söz konusu hikâyenin Kalenderilikten çıktığı

²¹ Bu inanç Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde yaşamaya devam etmektedir. Bu konuda bk. Y. Kalafat, “Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnanç”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, N. 1, s. 273-280.

²² A. Y. Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim yay, İstanbul 2000, s. 269, 270.

²³ S. Çift, “Osmanlılar Döneminde Bursa’da Bektaşî Kültürü ve Bektaşî Tekkeleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2/2001, s. 226, 229.

sonucuna varabiliriz. Bunun yanında yazarın Nefesoğulları'nın Hacı Bektaş-ı Veli soyundan geldiklerine değinmemesini bu hususta dikkate değer buluyoruz:

Yukarıda bahsettiğim Bursa (Prusia) olarak söyledikleri büyük kentte Nefes oğlu dediklerinden her zaman iki veya üç tane vardır. Onların başlıkları veya diğer kıyafetleri güvence altına alınır ki bunların her türlü hastalığı iyileştirdikleri söylenir. Dendiğine göre onlar şaşılacak bir şekilde erkek spermi olmaksızın dünyaya gelmişlerdir. Hayatları boyunca doğüstü ve mucizevî işarete sahiptirler.

XX. kısımda ise yazar, Türklerin arasındaki din gruplarını sınıflandırma işine girişmiştir. Georgius, burada Sünni din adamları, dervişler, sufiler ve Hurufiler ile onlarla ilgili kimi hususlardan bahseder:

Aralarındaki birinci grup, aralarında büyük bir saygınlığa sahip olan din adamlarıdır (sacerdotum=danışmentler). Onlar, bölge ibadethane yöneticileri, vasiyeti yerine getirenler (executores), hizmetliler, kanun öğreticiler (legisdoctores), kadılar, dini yararı ve ibadethaneyi ve medreseyi gözetenlerdir (praesidentes in beneficiis spiritualibus et ecclesiis et gymnasiis). Görüşlerine göre hiç kimse Muhammed'in kanunundan başka bir şey tarafından korunamaz. Bunu öğretirler ve herkes tarafından da takip edilirler. Uygun buldukları diğerlerinin görüşlerine, geçer görüşe, örneklere uymamasına rağmen kendi usullerince karşı çıkan herkesi yok saymaya yeltenirler. Halktan pek çoğu onlara katılır, özellikle de önde gelenler ve büyükler. İkinci kısmı Dervişler olarak anılan din adamlarıdır (religiösi). Kendilerine azizlerin mezarları veya onları(n hayatını) devam ettirenler olarak büyük saygı duyulur. Devleti koruyanlar, Tanrı ve Muhammed dostudurlar ki kendilerinden XIII. kısımda söz edildi. Onların görüşlerine göre (dini) kanunlar bir hiçtir ve sadece, hiçbir fazilet hissi olmaksızın, tüm insanların gözetilmesini emreden Tanrının dostluğu vardır²⁴ ve Rahmet Allah (Rachmatallah) dedikleri selam, din için yeterlidir. Bunlar, kendi görüşlerini ne herkesle pekiştirirler, ne de idareyle²⁵, fakat onları mucizeler ve işaretleri (olarak) kabul ettirmişlerdir ki bunlardan XIV. ve XV. kısımlarda bahsedildi. Dahası onlar pek çok destekleyicilere, kendilerine yakınlık duyanlara sahiptirler. Bunlar arasında özellikle yaşamlarını adayan büyük ruhaniler vardır. Onların Sufiler (Czofilar) olarak anılan üçüncü kısmı bir bakıma (kendilerini) düşüncelere ve manevi işlere adanmışlardır, peygamberlerin ve bu grubu kurmuş olan din büyüklerinin halefleri gibi büyük bir düşünüş içindedirler. Onlar ne diğer kurumların görüşlerine sahiptirler, ne de eski gelenekleri anarlar²⁶. Onların görüşlerine göre selamet hak ederek kazanılmalı, Bereket Allaha (Pereketallah) dedikleri bereket veya lütuf ve öz, yeterli olmalıdır. Burada pek çoğu (birbirlerini) gecenin en geç vaktinde özel dualara ve dini işlere ve tefekküre²⁷ davet ederler. Kimse Sırları/Zikirleri söylemek (Czillaraitmach=Sırları aymak?- Zikrlere aymak?) dedikleri duayı devam ettirmeyi kesmez. Gece bir araya gelirler, çevrelenerek otururlar ve La ilahe illallah (Laylaachillalach) demeye başlarlar ve bir süre boyunca heyecanla tekrar ederler. Bundan sonra da Lahu derler ve aynı şekilde yeniden devam ederler, sonra daha çok bir şekilde Hu Hu derler, ardından da bunu tekrar ederler. Bu inançları besleyenler vardır. Bunların en büyüğü Evliyalar Enbiyalar (Effieler Embieler) dedikleri övülmüşlerdir. (...). Onların dördüncü kısmı heresi kelimesine benzeyip onların dilinde Hurufî (Horife) dedikleridir. Onların görüşlerine göre her bir kimse kendi dininde korunur. İlahi kitap Tanrı tarafından her bir halka veya millete verilmiştir, bunları selamlamak lazımdır, dinlerin güzelliklerinin tamamı birbirinin aynısıdır ve onları gözetmek gerekir. Hiçbir kimse bir diğerinin (daha) asil/doğru/tercih edilebilir olduğunu ileri süremez. Bu şekilde inananlar Türkler tarafından şüpheli kimseler olarak değerlendirilirler. Eğer ayrılıkçılara sahip olunursa ve bulurlarsa yakılırlar. Bu nedenle fikirleri apaçık değil, gizlice devam ettirilir.

²⁴ *lex nihil prodest, sed gratia dei est qua oportet omnem hominem salutari*

²⁵ *Nec illi suam opinionem in aliqua fundant ratione, vel autoritate*

²⁶ *Nec illi fundamentum aliquod suae opinionis habent, nisi quod eis dicunt sic ab antiquo traditum*

²⁷ *meditationibus*

Georgius eserinin XXII. kısmında XV. yüzyılda halk arasında çokça yankı bulan bir hadiseyi anlatır. Yazarın anlatıyı pek çok kişiden dinlemesinin yanında, Sultanın huzurunda olanlara bizzat tanık olan bir dervişten de öğrenmesi bilgilerin değerini artırmaktadır. Hikâye tekkelilerle medreseliler arasındaki mücadele şeklinde de ifade edebileceğimiz bir çatışma ortamına işaret etmektedir. Ferhat Koca her iki unsur arasında vahdet-i Vücut, hulul, ilham, vesile ve vasıta, istimdad, rabita, Mehdi, Hızır ve daha pek çok konuda anlaşmazlık yaşadıklarını çeşitli eserlerden takip ederek anlaşmazlıklara işaret eden yararlı bir araştırma gerçekleştirmiştir²⁸. Georgius'un anlatısında bu çatışmayı izleyebilmek mümkündür.

Şimdi idare sürenin babası olan Murat Bey olarak anılan hükümdarın zamanında, beni esir olarak götürmeleri üzerinden çok fazla bir zaman geçmeden, aralarındaki sorunun yöntem meselesi olduğu Danişment (Tamsman) denilenler ile Dervişler olarak anılan din adamları arasında bir gerginlik ortaya çıktı. Halkın adakları ile sadaka ve kurbanlarının derilerinin hakkı din adamlarının (Sacerdotibus=danişmentler) mı yoksa din adamlarının (religionis=dervişler) mıydı? Danişmentler halkın sahip olduğu meseleler hakkında öğüt vermekle, yargulamakla, idare etmekle ve öğretmekle, (din) kanunu(nu) tayin etmek ve gözetmekle tüm halkın yükünü taşıyoruz diyorlardı. “Çünkü bizim görevlerimiz halk ve devletin geneli için çok önemlidir ve (bundan ötürü) halkın bağış hakkı bizim olmalıdır.” Bunun aksine (dervişler) biz kanunun kurucuları ve dostlarının, halkın yararı için Tanrının yanında yer alanların, hepsinin ihtiyaç duydukları ve hak ettikleri tedarikin aracısı olanların, tüm ülkeyi kötülüklerden ve tehlikelerden def edenlerin ve iyilikle iş birliği yapanların, tüm imkânları ve şevkleriyle insanların kayıplarına yardım eden ve onlara destek verenlerin varisleri ve ardıllarıyız. Bundan ötürü halkın sadaka ve adaklarının hakkı daha çok bizim olmalıdır diyorlardı. (...)

Georgius eserinin XV. bölümünde din-devlet ilişkilerini alakadar eden bir anlatı paylaşır. Burada yazar hükümdara karşı komplo kurduğu sanılan bir din adamının başına gelenlerle ilgili bilgiler verir:

Bir başka olağanüstü şey, gerçekten orada bulunanlar tarafından bana anlatılmıştır ki bunlar anlatılan kimsenin hayatta kalan akrabalarıdır. Bir zamanlar bizim yolumuz üzerindeki bir yerde din adamları (religiosi) bulunurlardı. Onların yüzüne hükümdara karşı ayak oyunu çevirmekle kara vurulmuştu. Buna kızan hükümdar ise onların hepsinin ateşe atılmalarını emretmişti. Onların arasında önde gelenlerden birisi (emrin yerine getirilmesinden hemen) önce kendi ve diğerlerinin cezasını ona affettiremedi. Kendisinin ve diğerlerinin cezayı suçsuz oldukları halde kabul ettiklerini bildirerek Tanrının ve hükümdarın gözleri önünde cayır cayır yanan ocağa tek başına girmiş. Ateşin tümü onu (=hükümdarı) sakinleştirdi, diğerleri de onun bu ölümcül girişimi ve hükümdarın kızgınlığının sakinleşmesi sayesinde hayatta kaldılar. Sadece gelecek kuşakları için değil, aynı zamanda bu tarikattaki tüm ailesi için bir örnek olarak kaldı. Fırına girerken yanında bulundurduğu tabanı (=ayakkabı?) zarar görmeden kalmıştır ki hakikatin bir göstergesi olarak bunun parçası mahzenlerinde bulunmaktadır.

Osmanlı sarayının dervişlere karşı bir takip politikasına giriştiğine ilişkin bir başka kayıt yine XXII. kısımda bulunur. Burada Georgius'un Timurlenk olarak ifade ettiği bir kimsenin Osmanlı sultanını öldürmek için bir takım insanları görevlendirdiği ile ilgili bir metin vardır. Georgius bu kimseyi Timur olarak ifade etmekle açıkça hataya düşmüştür. Zira suikaste teşebbüs edilen Sultanı gördüğüne ilişkin verilen bilgiler, kaydın kronolojik olarak hatalı olduğuna işaret eder. Georgius'un karıştırdığı kimse Timur'dan çok onun soyundan gelen bir kimse veya doğudaki güçlerden biri olsa

²⁸ F. Koca, “Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar ile Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, 2002, s. 83.

gerektir. Anlatıya göre suikastı düzenleyecek olanlar derviş kılığına girerek Sultana yaklaşmayı başaramışlarsa da sonuca ulaşamadılar. Bunu, sarayın derviş görünümlü kimseleri tard edici bir politika benimsemesi takip etti. Hatta bir keresinde Georgius da fakirliğinden üstünde başında bir şey yokken Sultanın görevlilerince beraberindekilerle kovalanmıştır ki yazar, ellerinden kurtulmasını bir talih olarak değerlendirmektedir.

Buraya kadar verilen bilgiler birkaç açıdan önemlidir. Yerel kaynakların aksine heterodoks kesime objektif bir bakışın geliştirildiği incelemede yazar, heterodoks kesimin toplum içinde kendini yaygın olarak gösterdiğini gözler önüne sermektedir. Verdiği bilgilere göre onlar toplum içinde bir kısıtlama olmaksızın rahatça yaşamlarına devam ediyorlar, dahası ulemanın karşı çıkmasına rağmen halk tarafından rağbet de görüyorlardı. Bir din adamı olan Georgius'un satır aralarında kolayca hissedilen onlara karşı duyduğu sempati, heterodoks kesimin inanç sisteminin Müslüman olmayan insanlar tarafından kolayca kabul edilebilir nitelikte olduğuna işaret eder. Bu husus, Yeniçerilerin İslamlaşma süreçlerinde Hacı Bektaş Veli ocağına bağlılıklarının nedenleri ve süreci açısından da ayrıca değerlendirilmelidir.

Avrupalılar için heterodoks kesimle ilk buluşma olan bu eserdeki pek çok satır, aynı zamanda Ortaçağ Avrupası'nın İslamiyeti reddetmesinin fikrî ipuçlarını vermesi açısından da önemlidir. İfadelerden anlaşıldığı kadarıyla yazar, özellikle katı din ilkelerini şiddetle eleştirerek kendi dininin İslamiyet'ten daha üstün bir din olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Oysaki heterodoks kesimle ilgili verdiği bilgilerde tartışmaya pek de girmek istememiş, aksine kendini onlara yakın bulmuştur. Romen bilim adamı Tatu'nun da dikkati çektiği üzere Georgius'un “*bir ara neredeyse Müslüman olduğu, ancak sonradan eski dinine kavuştuğu*”nu ifade etmesi onun İslamın heterodoks kanadına duyduğu sempatiyi açık bir şekilde göstermektedir²⁹.

---

²⁹ Tatu, R. (2008); “Georgius of Hungaria and his Treaty on the Beliefs and Customs of the Turks”, *International Journal on Humanistic Ideology*, Vol. 1, No. 2, Autumn-Winter 2008, s. 143, 144.

Kaynakça

- Aka, İ.** (2008): "Ortaçağlarda Bazı Batılı Yazarların Türkler ile İlgili Olumlu Düşünceleri", *Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı*, İzmir, s. 48-54.
- Aksulu, N. M.** (1998): *Mohaç Esiri Bartholomaeus Georgievic ve Türklerle İlgili Yazıları*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay.
- Buch, W.** (1982). "14/15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacılarının Türkiye İzlenimleri", çev. Y. Baypınar, *Bellekten*, C. XLVI, S. 183, s. 509-533.
- Coşan, L.** (2009): "Georgius de Hungaria ve Türkler Hakkındaki Değerlendirmelerine bir Bakış", *Semahat Yüksel Armağan Kitabı*, Pegem Akademi yay, Ankara, s. 198-207.
- Coşan, L.** (2009a): *Tanrım Bizi Türklerden Korumu*, Yeditepe yay, İstanbul 2009.
- Çift, S.** (2001): "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Bektaşî Kültürü ve Bektaşî Tekkeleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S.2, s. 225-239.
- Eren, H.** (1983): "Türkoloji mad." *Türk Ansiklopedisi*, C.32, MEB, Ankara, s. 434-461.
- Forell, G. W.** (1945): "Luther and the War against the Turks", *Church History*, Vol.14, No.4, Dec., s. 256-271.
- Georgius de Hungaria** (1530): *Tractatum de Moribus, Conditionibus et Nequitia Turcorum*, Wittembergae ve Norimberga baskıları.
- Hasluck, F. W.** (1929): *Christianity and Islam under the Sultans*, C.II, Oxford Clarendon Press 1929.
- Kalafat, Y.** (2006): "Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, N.1, s. 273-280.
- Karamustafa, A. T.** (2007): *Sufizm: The Formative Period*, Edinburg University Press.
- Koca, F.** (2002): "Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar ile Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, s. 73-131.
- Ocak, A. Y.** (1999): *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII. yüzyıl)*, Ankara: TTK yay.
- Ocak, A. Y.** (2000): *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim yay.
- Özcan, A. T.** (2012): "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasındaki Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası*, C. 22, s. 63-82.
- Palmer, J. A. P.** (1952): "Fr. Georgius de Hungaria, O.P., and the Tractatus de Moribus Conditionibus et Nequitia Turcorum", *Bulletin of the John Rylands Library*, Vol. 34, No. 1, s. 44-68.
- Renard, J.** (2009): *The A to Z of Sufism*, Toronto: The Scarecrow Press.
- Schildberger, Johannes** (1995): *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, H. P.** (1923): "Luher and Islam", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol.39/No.3, s. 218-220.
- Tatu, R.** (2008): "Georgius of Hungaria and his Treaty on the Beliefs and Customs of the Turks", *International Journal on Humanistic Ideology*, Vol.1, No.2/Autumn-Winter, s.141-152.
- Walsh, R. W.** (1960): "Yunus Emre: A 14th Century Turkish Hymnodist", *Numen*, Vol.7, Fasc 2/Dec, s. 172-188.